

Loodus kahe XIX sajandi keskpaigas sündinud mehe omaeluloolistes tekstides

KATRE KIKAS

Moderniseeruv loodusekäsitlus

Moderniseerumisprotsess mõjutas XIX sajandi inimese elu mitmel tasandil. Muu hulgas tõi see kaasa inimese ja looduse suhte teisenemise. Modernne suhtumine loodusesse väljendus üldiselt kahel moel: esiteks tähendas see loodusteadusliku maailmapildi levitamist, teiseks looduse estetiseerimist kunstis ja kirjanduses. Kui esimene viis rõhutab inimese ja looduse vahelist erinevust, samal ajal ka suurt erinevust loodusteadusliku ja varasema – religioosse – maailmapildi vahel, siis teine justkui üritab seda ületada. Ka Eestis võib XIX sajandi teisel poolel näha mõlema pooluse olemasolu. Ühelt poolt jõudsid eestlasteni valgustajate vahendusel esimesed teadmised nii loodusteaduslikust maailmapildist kui ka uuematest maaharimisviisidest, teiselt poolt tõi rahvuslik ärkamine kaasa rahvusromantilise lüürika, mis muuhulgas hõlmas enese rahvusliku identiteedi väljendamist looduskujundite kaudu. Loodusteadusliku maailmapildi jõudmist eesti talurahvani on põhjalikult käsitlenud Vello Paatsi (2003), uute maaharimisviiside, eeskätt aiapidamise levikut on kirjeldanud Anneli Banner (2019). Mõlemad rõhutavad, et ehkki uudsete ideede esimesed propageerijad olid baltisakslased, siis XIX sajandi keskpaigas võtsid selle rolli üle rahvusliku liikumise juhtfiguurid (Paatsi 2003: 43–46; Banner 2019: 106–108). Paatsi tõstab erilisel esile Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja Carl Robert Jakobsoni tegevust: nii Kreutzwaldi toimetatud ajakiri *Ma-ilm* ja mõnda, mis seal sees leida on (1848–1849) kui ka Jakobsoni välja antud lugemikud ning käsiraamatud (nt „Teadus ja Seadus põllul”, 1869) tutvustasid loodusteaduslikku maailmapilti nii teoreetilisel kui ka praktilisel tasandil (Paatsi 2003: 33–35). Banner aga toob välja, et mitmed rahvusliku liikumise eestvedajad avaldasid praktilisi juhiseid aiapidamiseks (nt Jakob Kõrvi „Tarviline õpetus Maja-aia pidamisest”, 1881; Ado Grenzsteini „Elumaja ehe”, 1891) ning rõhutasid aia loomist kui üht olulist osist rahvuse edenemises. Banneri (2019: 106) tõstab esile Jakobsoni, kes aianduse propageerimise kõrval rajas oma tallu esindusliku puuviljaaia koos puukooliga.

Ea Jansen on välja toonud, et rahvusliku ärkamisega kaasnes Eestimaa looduse ilu ülistamine aja- ja ilukirjanduses. Selline lähenemine loodusele lähtus sageli saksa romantikute eeskujust, kuid sellele lisandus idee loodusest kui eestlaste raske ajaloo tunnistajast (Jansen 2004: 15–16). Õnne Kepp (2006: 296–297, 2011: 41–42, 49–50) on märkinud looduskujundite olulisust Eestimaa kui omaette aegruumi kaardistamisel ning rahvusromantilise loodusluule religioossust: sagedased on viited maa, mulla vm pühadusele. Samuti täheldab ta, et ehkki selline luule ülistab romantilise luule eeskujul ka metsikut loodust, on Eestis võrdlemisi sage talumaa

ilu (praktilise maakasutuse) esiletoomine (Kepp 2006: 297). Ehkki loodusluules leidub viiteid metsikule loodusele, oli rahvusliku ärkamise aegse eestlase identiteedi taustaks pigem kultuurmaastik. See läheb kokku Tõnno Jonuksi ja Atko Rummeli (2020) väitega, et idee eestlastest kui metsarahvast pärineb XX sajandist, samal ajal kui varasemas kultuuris ei kuulunud mets nii tugevalt rahvusliku identiteedi komponentide hulka. Muu seas märgivad nad, et isegi metsa ja loodust positiivselt hindavad romantikud eelistasid kultuuristatud loodust metsikule (Jonuks, Rummel 2020: 463).

Siiski on oluline, et moderniseerumise mõiste viitab protsessile ehk millelegi, mis on alles kanda kinnitamas. Madis Arukask (2007: 11–12) on tabavalt nimetanud XIX sajandit Eestis nii siirdeperioodiks kui ka lahtiste võimaluste ajaks ning märkinud, et sellistes tingimustes kerkib esile „dilemmasid ja paratamatuid kokkuleppeid, mille osapoolteks ei tarvitse olla vaid rühmitused ja parteid, vaid mille rindejooned võivad minna ka läbi üksikisikute”. Ta toob esile vajaduse uurida, kuidas konkreetset üksikisikut selles ajas oma valikuid tegid. Ka soomlaste modernsuskogemust uurinud Kati Mikkola (2007: 316) toonitab progressi mittelineaarsust ning erinevate vaadete kooseksisteerimist nii ühes ajas kui ka isikus: üks inimene võib teatud uued nähtused omaks võtta, samal ajal välistades need, mida ta „tajub ohuna oma sotsiaalsele positsioonile ja ideaalidele”. Modernsust põhjalikumalt uurinud Pertti Anttonen (2005: 44–45) ja Bruno Latour (2014: 83–87, 121–127) rõhutavad, et modernne soov kõike uuendada ei realiseeru kunagi täielikult – ikka tekib nostalgia kaduma määratu järele ning ühes ajas on koos erinevatest aegadest pärinevad ideed.

Ka Eesti XIX sajandi teise poole uurimisel on vaja tähele panna, et ehkki sel ajal võib rääkida uutest loodusega suhestumise viisidest, olid need sageli põimunud varasematega, mille hulgas on olulisim religioosne suhestumisviis, mis käsitleb kõike elavat jumala looduna (religioosse tõlgendustasandi püsimisele juhivad tähelepanu ka Jonuks, Rummel 2020: 463). Mõistmaks seda, kui hübriidne ja mitmeplaaneline oli tolleaegne suhtumine loodusesse, võib vaadata Jakobsoni lugemikke, kus on läbi-segi erinevad tõlgendustasandid. Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu” esimese köite 7. osas „Rohu aias” on kõrvuti praktilised juhised õunapuude pookimiseks ja kahjurite eest kaitsmiseks, jutuke laste huvist õunapuude kasvatamise vastu ning populaarteaduslikud kirjutised vihmaussist, teost ja mesilastest (Jakobson 1867: 67–75). 9. osas „Rohelises metsas” on kõrvuti populaarteaduslikud kirjutised erinevatest lindudest, metsakahjuritest, samblast ning luuletused looduse ilust (nii rahvuslikus kui ka religioosses võtmes) ja „Kalevipojast” võetud lõiguke „Kalevipoead linnu ajamise peal” (Jakobson 1867: 85–94). Lugemiku 24. osas „Taeva lautus” on populaarteaduslikud kirjutised maakerast, valgusest, päikesest, kuust, varjutustest ja muust, nende vahel on aga mitu romantilis-religioosset luuletust ning Kreutzwaldi muinasjutt „Vaskjala silla piiga” (Jakobson 1867: 224–232). Kohati on tekstidki mitmeplaanelised: näiteks jutt maakerast algab vägagi modernse võrdlusega selle vahel, mida arvasid maa kuju kohta muistsed rahvad ning mida arvavad kaasaja teadlased; uusimate teaduslike lähenemiste tutvustamisele järgneb aga (selgelt eelmodernne) religioosne kokkuvõte:

Aga keegi ei või Jumaliku väge ära mõista, kes seda suurt kera kui oma armu kätte peal kannab ja iga ühe taimekesele tema peal kastet ja sigidust annab, ning iga sündinud lapsukesele elavat õhku ninasse. Arvatakse, et tuhat miljon inimeisi korraga maa peal elavad ja taeva Isast toidetud saavad. (Jakobson 1867: 225)

Rahvalikud kirjutajad Märt Siipson ja Paulus Paurmann

Valisin loodusse suhtumise mitmeplaanilisuse näiteks just Jakobsoni lugemiku, kuna ühelt poolt on see teos, mida omas ajas laialdaselt loeti, ent teiselt poolt on seda retrospektiivselt esile tõstetud esimese uusaegset loodusetunnetust propageeriva kooliraamatuna (Paatsi 2003: 83; Tork 1935: 218–220). Võib olla üsna kindel, et selle tekstiga olid tuttavad ka need kaks XIX sajandi keskpaigas sündinud meest, kelle suhet loodusega vaatlen käesolevas artiklis nende omaelulooliste tekstide põhjal. Vaatluse all on Märt Siipsoni aastatel 1896–1897 peetud päevik „Päevased juhtumised” (EKM EKLA, f 169, m 133) ning Paulus Paurmanni aastal 1891 kirjutatud elulugu „Paulus Paurmani elu lugu” (EKM ERA, H II 37, 201/32). Tarvastu kihelkonnas sündinud Märt Siipson (1846–1916) pidas päeviku kirjutamise ajal Rõuge kihelkonnas Oina vesiveskit, Jõhvi kihelkonnas sündinud Paulus Paurmann (1850–1903) kirjutas oma eluloo, töötades Lilienbachi mõisas (Jamburgi maakonnas) asunikeskoolis ja pidades samal ajal kodumaal talu. Olen nii Siipsoni kui ka Paurmanni omaelulooliste kirjutistega varem põhjalikumalt tegelenud (Siipsoni kohta vt Kikas 2015, 2020, 2021a; Paurmanni kohta Kikas 2018, 2021b), siinses artiklis keskendun seega üksnes loodusekujutusele. Põhjus, miks just nende meeste tekste on moderniseeruva loodussuhte kontekstis kõnekas vaadelda, peitub asjaolus, et ühelt poolt sõltus nii Siipsoni kui ka Paurmanni sissetulek loodusest, aga teiselt poolt kasutasid nad oma elukogemuse mõtestamiseks selgelt modernsesse maailma kuuluvaid žanre: päevikut ja elulugu.

Siipson ja Paurmann on nn rahvalikud kirjutajad. Viimaste all pean silmas inimesi, kes kirjutavad viisidel, mis pole otseselt ühenduses kirja levitamisega seotud institutsioonidega (XIX sajandi kontekstis nt kirik ja kool), vaid lähtuvad igapäeva-elulistest vajadustest ja/või eneseväljendussoovist (mõiste kohta vt Kikas 2015, 2020). Rahvalik kirjalikkus on olemuselt hübriidne; rahvalikud kirjutajad kasutavad neile kättesaadavaid žanrilisi ja keelelisi vahendeid, viimaste valik peegeldab aga nende sageli väga fragmentaarset kaasaegse kirjakuultuuri tundmist. Seetõttu viidatakse nende tekstidele sageli nn eemaloleva žanri (ingl *distant genre*) mõiste kaudu – nimeliselt justkui sama žanr on puudevate oskuste ning vahendite tõttu saanud hoopis uue vormi ja tähenduse (Blommaert 2008: 7). Kuivõrd kultuuri kirjalikustumine oli osa ühiskonna moderniseerumisest, siis saab XIX sajandi rahvalike kirjutajate kaudu uurida nii kitsamalt kultuuri kirjalikustumise kui ka avaramalt kultuuri moderniseerumise kulgu ning sellega seotud vastuolusid. Sealhulgas saab uurida, kuidas vähem haritud inimesed uued loodusega suhestumise viisid omaks võtsid.

XIX sajandi lõpu Eestis võib rahvaliku kirjalikkuse piiri märkida vähemalt kahel moel. Esiteks, kuna eesti keelel polnud 1880. aastatel alanud reformide järel Vene

impeeriumis ametliku keele staatust, saab kogu eestikeelset kirjakultuuri määratleda rahvalikuna – on välja toodud, et vene ametnikud viitasid eesti ja läti keelele kui murretele (Raun 2009: 137). Teiseks, kuna eestikeelne kirjalik sfäär oli üsnagi mitmekesine, võib eraldusjoone tõmmata ka sfääri sisse. Oma uurimustes olengi laias laastus eristanud neid, kellel oli parem ligipääs kirjalikule avalikule ruumile ning kes suutsid tarbida mitmekeelset ajakirjandust (nimetagem neid tinglikult eliidiks või mitterahvalikeks kirjutajateks), nendest, kes piirdusid eestikeelse ajakirjandusega ning kelle võimalused avalikus ruumis aktiivselt osaleda olid kasinamad (rahvalikud kirjutajad). Rahvalike kirjutajate piiratud ligipääs avalikkusele ei tähenda nende täielikku väljajätust, vaid seda, et johtuvalt nende geograafilisest asukohast ja/või majanduslikust seisust võis nende ligipääs kirjavarale olla juhuslik ning nende võimalused avalikus diskussioonis kaasa lüüa ei ulatunud kaugemale näiteks ajalehtede teatud rubriikidest. Siiski pole sellise määratluse mõte eritleda kahte rühma, vaid pigem tuua välja kontiinuum, mille piires konkreetset isikud võisid liikuda.

Üks oluline rahvalikke kirjutajaid iseloomustav joon on vastuolu kirjaliku enesemääratluse väärtustamise ning tegeliku kirjaliku kogemuse fragmentaarsuse vahel. Et kompenseerida puudulikku haridust, üritasid nad end iseõppimise teel täiendada, samal ajal võis nende ligipääs kirjavarale olla piiratud ning seetõttu võisid kaasaegsed ideed (sh loodusest) nendeni jõuda mitte spetsiaalsete käsiraamatute, vaid ajalehenupukeste või muude juhuslike tekstivalimike vahendusel.

Siinse artikli fookuses olevad Siipsen ja Paurmann olid külakooli haridusega (Paurmann oli lisaks käinud aasta kihelkonnakoolis) – mõlemad tunnetasid oma haridustee puudulikkust. Tüüpiliste rahvalike kirjutajatena kajastasid Siipsen ja Paurmann seda, mida nad lugesid ning kust lugemismaterjali hankisid – mõlemal olid esiplaanil ajalehed ja sentimentaalsed ning religioossed rahvaraamatud; samal ajal oli neil eri eluetappidel erinevaid võimalusi leida nendeks tegevusteks vajalikku aega ja raha. Siiski ei soovinud nad jääda üksnes passiivseteks tarbijateks, vaid otsisid võimalusi end avalikult kirjalikult väljendada: Paurmann osales rahvaluulekogumise aktsioonides, Siipsen kogus rahvaluulet ning saatis ajalehtedele sõnumeid. Samal ajal jäid nad oma piiratud hariduse ning ametlike keelte mittevõlendamise tõttu kirjakuultuuri äärealadele: Siipsen vajas mõisnikuga kohtus käimiseks (vt allpool) abilisi, kes ametlikus keeles pabereid vormistaksid, Paurmann pidi loovutama külakooliõpetaja koha haritumale (ja vene keelt oskavale) kandidaadile.

Ehkki mõlemalt mehelt on säilinud eri žanrides kirjutisi, on käesoleva artikli keskmes omaeluloolised tekstid, päevik ja elulugu, mille žanrid lubavad end väljendada üsnagi erinevalt: päevik areneb järk-järgult ning peegeldab inimese ellusuhtumise muutumist, samal ajal kui eluloo retrospektiivsus võimaldab luua narratiivse terviku. Antud juhul ühendab neid žanre see, et need on osa moderniseeruvast keskkonnast: selliste žanride kasutamine viitab kirjutajate soovile end uutest oludest uut moodi positsioneerida.

XIX sajandi rahvalike kirjutajate omaeluloolised tekstid saab laiema konteksti järgi jagada kaheks: esiteks ilma ning külvi- ja saagikoristusaegade ülesmärkimiseks kasutatud praktilised märkmikud, mille pidamist propageerisid ajakirjandus ning põllumeeste seltsid, ning teiseks pigem religioossetest kogukondadest lähtuvad

ning inimese sisemaailmale keskenduvad kirjutised (Kauranen 2009; Kuismin 2013; Edlund 2013). Ehkki võib tunduda, et inimese ja looduse suhet käsitledes peaks tähelepanu pöörama eelkõige esimest tüüpi allikatele, siis tegelikkuses võivad just sisekaemuslikus tekstis avalduda loodusega suhestumise eri viisid, peale praktilise (mis domineerib esimest tüüpi tekstides) ka isiklik, rahvuslik, esteetiline vms. Siin vaadeldavad Siipseni ja Paurmanni kirjutised kuuluvadki just teise kategooriasse: ehkki neis on ilma ja olude kirjeldusi, siis üldiselt on need emotsionaalsed ja sisekaemuslikud tekstid. Olukorra vaagimine on neis sama oluline kui toimunu kirjeldamine.

Artikli keskmes on see, kuidas Siipsen ja Paurmann kujutavad neid ümbritsevat looduskeskkonda ning kuivõrd võib tekstides tajuda modernse maailmavaate mõju inimese ja looduse suhetele. See mõju võiks ilmneda vähemalt kolmel moel: 1) huvi maailma kui terviku toimimise vastu loodusteaduslikus võtmes; 2) soov loodust enda eesmärkidest lähtuvalt kujundada, kasutades selleks uueaegseid tehnoloogiaid ja teadmisi; 3) looduse kaudu oma kaasaegse identiteedi (sh rahvusluse) mõtestamine ja väljendamine. Siiski on mu lähtepunkt allikakeskne: toon esile selle, mis kummaski tekstis näha ning mis kumbagi meest eraldi vaevab. Leian, et just nõnda võiks esile tulla moderniseerumise ambivalentsus ja protsessuaalsus.

Märt Siipsen: „Issand kes kõik loomad ja inimesed toidab...”

Siipsen sündis 1846. aastal Tarvastu kihelkonnas Ämmuste külas Nahkle veskis möldri pojana. 26-aastaselt abiellus ta lesknaisega ning läks elama Tarvastu kihelkonda Mõnnaste külla Loime tallu. 1883. aastal kolis Siipsen koos oma naise ja (kasu)-tütrega Rõuge kihelkonda Kõrgepalu mõisa maadel asuvasse Oina vesiveskisse, kuhu jäi kuni oma surmani 1916. aastal. Siipsen oli aktiivne vennastekoguduse liige, ka oli ta konservatiivne ja hoidis au sees rahvusliku liikumise varasemaid suurkujusid (nt Jakobson, Lydia Koidula, Mihkel Veske, vt Kikas 2015: 38, 43, 2021a: 194–195). Ehkki ta oli väga rõõmus, et tal õnnestus vahetada põllupidaja elu veskimehe oma vastu, oli Siipseni elu Oinal üsnagi keeruline. Kõrgepalu mõisnik parun Gotthard Wilhelm von Budberg, kelle käest ta veski ostis, läks pankrotti, mõisa uue omaniku Gustav von Samson-Himmelstjerna oli Siipsenil aga tülisid ja kohtuskäike. Muu hulgas võttis viimane tema käest ära heinamaa, mida Siipsen pidas veski juurde kuuluvaks – sellest sündmusest ajendatud kohtuskäik on ka tema päeviku esimese sissekande teemaks (vt Kikas 2015: 44–47).

Siipseni kirjalik pärand on üsnagi mahukas ja žanriliselt eriilmeline: luuletused, religioossed mõtisklused, päevikud, jutud, rahvaluule üleskirjutused, arveraamatud jms; enamik säilinud materjali (kirja pandud 1872–1916) on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA, f 169, m 130–139), väiksem osa asub Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA). Kui viimases on materjalid, mida Siipsen saatis rahvaluulekogujana kogumise korraldajatele (Matthias Johann Eisenile ja Eesti Üliõpilaste Seltsile), siis EKLA materjale võib nimetada tema isiklikuks arhiiviks.

Väikeseformaadiline klade pealkirjaga „Päevased juhtumised” (EKM EKLA, f 169, m 133) sisaldab ainsat kirjutist, mille žanri on Siipsen ise päevikuna määranud. Päevik katab ajavahemikku 1896. aasta 3. septembrist kuni 1897. aasta 15. juunini ning on sisult mitmekesine: on päevasündmuste ülevaateid, üldisemaid mõtisklusi religioonist ja elust, otsekõnelisi jumala poole suunatud palveid, unenägede kirjeldusi, kujutuslikke dialooge jpm.

Loodusele viitab Siipsen oma päevikus mitmel moel. Kõige sagedamini ilmneb loodus tema peamise elatusala ehk möldritööga seoses. Siipsenile kuulunud Oina vesiveski asus nii tillukese oja ääres, et täisvõimsusel jahvatada sai vaid siis, kui vihma sadas või lumi sulas. Siipseni päevik on suuresti vee ootamise päevik: see on kirjutatud aegadel, mil vett nappis ja tööd teha ei saanud (Kikas 2020: 841). Ükskõik kui töökas Siipsen ka oli, tema majanduslik heaolu ei sõltunud mitte temast endast, vaid ilmast. Just selle probleemiga on seotud enamik tema päeviku otsekõnelistest pöördumistest jumala poole: selles kontekstis on jumal kui võimalus kontrollida kontrollimatut jõudu. Selle taga võib näha religioosset arusaama looduse toimimisest: jumal on see, kelle võimuses on ilma muuta. Ka rõhub Siipsen sellele, et inimene on samasugune jumala loodud olend nagu linnud ja loomad ning seega peaks jumal kohtlema inimest teiste olenditega sarnaselt. Analoogiast tulenevalt rõhutab Siipsen sedagi, et ta ei aja taga rikkusi, vaid soovib jumalalt just nii palju, kui tal on ära-
elamiseks vaja.

[27. september 1896] On praegu Ästi [vilja – minu lisandus, K. K.] kokku toodud Annaks Jumal vihma siis saaksin sellega pea valmis Aga kui ta ei Anna vihma siis viivad need oma terad jälle tagasi, kes neid seie toonud Kui Sina Issand teri annad siis Anna Ka vett, ning Ära lase mind ka puudust tunda kui sa keik loomad ja linnud toitad (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 17)

Tema religioosne loodusemõtestamine ilmneb selgemalt lõigus, kus ta vaeb oma tundeid seoses mõisniku äravõetud maaga:

[3. september 1896] Ja eks se päälegi keik ole Jumala tahtmine, et ta vaendlase laskis sulle pääle tulla ja heinamaa so pattute pärast so käest ära võtta. Sest ilma Jumala tahtmata ei lange ka varblane maha. [---] aga võib olla ehk Jumal oleks vett rohkemb andnud ning jahvatust, oleksin ikka läbi saanud. (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 4)

Siipseni religioosne loodusekäsitlus näitab võrdlemisi passiivset suhet keskkonnaga: jumala kaudu lepib Siipsen sellega, mida ümbritsev talle pakub. Siiski on päevikus kirjakohti, kus Siipsen võtab aktiivsema rolli keskkonna suhtes, üritades seda oma soovide kohaselt ümber kujundada. Selline aktiivsus näib saavat tuge aiapidamise propageerimisest ajakirjanduses, kuigi Siipsen sellisele mõjule ei viita. Aktiivsem suhe keskkonnaga ilmub päevikusse esmakordselt 1897. aasta 10. aprilli sissekandes, kus Siipsen kirjeldab oma plaane tulevaks suveks. Tal oli mõttes ehitada torud, mis võimaldaksid aia kuivendamist, ning seejärel istutada aeda erinevaid puid: krundi piirile kuusehekk, aeda marjapõõsaste vahele õunapuud. Ta küll

nendib, et plaanide teostumine pole kindel, kuna tal pole ei hobust materjali toomiseks ega raha vajaliku ostmiseks; ka olevat ta samalaadseid mõtteid mõlgutanud juba mitu aastat (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 80).

Poolteist nädalat hilisemas sissekandes annab ta aga teada, et on alustanud puude istutamiseega: „17 Aprillil 1897 saavad minu aeda 3 esimest uibud istutud. Jaan Kask tõi neid minule Võrult 30 kopikat tük. Tüdar Liis ise istutas 19. Aprillil rida ilupuid ja 3 lõhmust kõik selle alumise poole kraavi häärele.” (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 87) Järgneb pikem ülevaade sellest, millised põõsad ja puud tema aias juba varasemast kasvavad ning kust need pärinevad.

Ploomi puud on minu haias Pulsti karjamõisast toodud Aastal 1890. Kirsi puud kaljoni käest Koolmeistri talust 1887. Marja põõsad esimesed siis kui ma ise Võrumaale elama tulin ühes. Need on tagand Vilandi linna Päri mõisast. Mo vend Mats tõi säält omale ja Andis ka neli põõsast minule, mis ma sügise maha matsin ja kevate heina koorma sees seie tõin. [---] Esimesed maasika taimed saavad koolmeistri Lahe käest paari Õlle eest toodud 1893. Mõtsa sestrid ja pärnapuu ning Kuslapuu põõsas saavad toodud Kõrgepalu „Tagametsa” talu Alt orust [---] ilupuud suurde laia lehtetega saavad toodud surnu Aia 1893, Ka sirelid Akna ala ja Aida saavad toodud surnu Aia 1896... (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 87–88)

Nagu kirjeldusest näha, on Siipsen aastate jooksul oma aeda kujundanud nii vilja-põõsaste kui ka ilutaimedega, ometi on õunapuude istutamine tema jaoks oluline sündmus, kuna varem ei pidanud ta oma liiga vesist krunti nende jaoks sobivaks. Kirjeldusest on näha, et istikud pärinevad eri paikadest: osa taimi on ostetud kas mõisast või linnast, osa saadud naabertaludest, osa taimi on mujal nii metsistunud, et ta sai need endale tuua tasuta. See üsnagi suur taimevalik tekitab paratamatult küsimuse, kui tavaline võis Siipseni aialoomise soov olla ümbruskonnas. Banner (2019: 159) märgib, et Lõuna-Eestis sai aiapidamine kiiremini hoo sisse kui mujal Eestis ning kõige tavalisem oli see Mulgimaa jõukamates taludes. Siipsen, kes pärines Mulgimaalt, oli ilmselt juba seal selle uuendusega kokku puutunud ning võib-olla lähtus sealsetest eeskujudest. Samal ajal selgub kirjeldusest, et ta sai mitu istikut kohalikelt, seega ainuke aiapidaja ta ilmselt sealkandis polnud.

Siipseni kodukaunistamise püüdel oli teinegi tahk, milles pragmaatiline suhe loodusega kohtus ühelt poolt religioosse, teisalt aga sentimentaalsega: ta soovis meelitada oma aeda laululinde. Meetod, mida ta selle saavutamiseks kasutas, ühtib modernse koduümbruse kaunistamise ideega: mitmel pool päevikus on viiteid pesakastide aeda riputamisele. Ka kaasaegses ajakirjanduses ilmus tekste, kus propageeriti pesakastide aeda paigutamist, kuid neis tekstides anti sellele pragmaatiline põhjendus: linnud aitavad hävitada putukaid, kes kahjustavad vilja ja puud. Üks selline tekst on Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu” teises osas (1875: 93–98), kuid sarnase tooniga kirjutisi kohtab ka Siipseni päevikule ajaliselt lähemas ajakirjanduses (nt Põllumehe vaendlased 1889; Lindudest 1890).

Siipseni lindude aeda meelitamise ajend aga ei olnud pragmaatiline, vaid eelkõige esteetiline. Üsna päeviku alguses on sissekanne pealkirjaga „Nõrgad küljed”, kus ta

kirjutab, et asjad, mida ta ei salli, on „Kanate kaagutamine kukke laulmine ja partite pääkutamine” (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 14). Viimastele vastandab ta aga laululinnud:

[20. sept 1896] Üksi veikeste lindude laul rõõmustab mo meelt ning mina sooviks, et veikesi laulu linnukesi veel rohkemb mo koha lähetal pesetaks ja mulle veel elu sügisel oma armsa häälega laulaks, selle eest olen mina ka muret kandnud ja veikse aukutega kastikesi teinud [---] et need linnud kes oma pesa kastikeste sissi teevaivad kurja kassi eest sääl kartmata varju leida. Aga mo vana must kass sööb paljo linde iga sui mo maja ümberd ära ning lõhub nende pesad kui mo veel tulevad kevartet näen saan oma kassi üle nõupidama niing teda oma kohast kaugele ärasaatma. (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 15)

Sama lõigu kokkuvõte pakub veel üht näidet Siipseni religioosest suhtumisest loodusesse. Ebameeldivad linnud on kui halbade inimeste metafoor: „Oh kahju, et ilmas halvad linnud varblased varesed ja harakad ning halvad inimesed headega segamine elavad! Oh mill jõuab lahutuse päev!” (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 90–91)

Linde puudutavate üldisemate arutluste kõrval on päevikus kaks ööbikutega seotud lugu. Üks neist leiab aset päeviku kirjutamise ajal, teine on parasjagu toimuva sündmusega seoses meenenud varasem juhtum. Siipsen kirjeldab, et ühte aeda paigaldatud pesakasti asus elama ööbik:

20. Mail [1897] härkasin ma enne valged unest ja kuulsin keige kuulsamad laulu lindu „Ööpiku” omas aias akna all laulmas. Mo süda Oli seda kuuldes väga rõõmus ja mina hüüdsin oma tüdard: Kuule Liis Ööpik meie Akna all laulab, ta on meile laulma saatetud, Õpetab ka meid kui koolmeister Jumalat kiitma, ta laulab ühte puhku väsimata, Oh kas se laulmine ei härata ka muid öösel palvele! Edasi mõtteltes tulivad mulle kuulsa lauliku sõnad meele:

„Ei mõisa aias öisata
Voi laulu sinu rind
Sest vanemate verega
On võetud se pind”
Ei metsas tore toomingal
Sa hüüdma sinu uul
Vaid talupoea akna all
Sääl pühal pärna puul

Minu aid pole nii ilus kui mõisa aid ja ma panen immeks, et Õrn Ööpik ometagi mulle esimest korda võõrsiks tulnud, vaest oleks ta jo ennemine tulnud, Oleks mitte talvel must kas se röövel elajas talvel ära surnud. (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 90–91)

Nagu näha, mõtestab ta ööbiku ilmutumist kahest perspektiivist. Esimene on selgelt religioosne: ööbik laulab selleks, et tuletada inimestele meelde jumalat ning vajadust teda kiita. Sellele järgneb rahvuslik-sentimentaalne tõlgendus: Siipsen tsiteerib

Gustav Wulff-Õie luuletust ning imestab, et ööbik tõesti eelistab lihtnimese aeda ilusale mõisaaiale. Võimalik, et viimane tõdemus oli tema jaoks oluline ka seetõttu, et tema enda suhted mõisnikuga olid võrdlemisi keerukad. Rahvuslik-sentimentaalne tasandi tähtsust tema jaoks näitab seegi, et pärast luuletuse tsiteerimist viitab ta linnule üsnagi läbivalt sõnapaariga *õrn ööbik*.

Siiski ei õnnestunud Siipsenil ööbikut pikemat aega oma aias hoida. Nimelt otsustas ta püssiga maha lasta tema pardipoegi murdvad varesed ning lõhkuda varblaste pesad, et varblaste hääliksused ei segaks ööbiku laulu. Selle tegevuse tulemuseks oli ööbiku lahkumine aiast, mis Siipsenit väga kurvastas (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 90–91). Varblaste pesade lõhkumine on kontrastis ülal viidatud pesakastide ülesriputamist propageerivates kirjutistes esile toodud lindude kasuga. Neis tekstides liigitatakse varblased selgelt kasulike lindude hulka (vt nt Jakobson 1875: 94). Ka on nende tekstide üks sõnum see, et lindude pesi ei tohi lõhkuda (nt Jakobson 1867: 47, 49). Kaasaegses ajakirjanduses ja luules näeb loomulikult ka laululindude ülistamist: näiteks Carl Eduard Malmi (1874: 70–71) lugemikus „Laulud ja loud: Üks kooli-lugemise-raamat” on tekst, kus viidatakse laululindudele kui vaese mehe võimalusele muusikat kuulda. Kuid ma pole kohanud ühtki teksti, kus lindude sentimentaal-esteetiline kasu oleks seatud ülemale nende pragmaatilisest kasust, st et ilusa lauluta lindude pesade lõhkumine oleks esteetilise elamuse nimel lubatav.

Teine päevikus olev ööbikulugu toimus ajal, mil Siipsen polnud veel Oina veskisse asunud.

Joba Villandimaal Loimel töid karjalapsed mulle Ööpiku kase tüve seest pesa päält koju, munad olid pesas ning mina tegin ruttuga omas noore hea rumaluses puuri, panin Ööpiku kõige pesaga puuri, et ta sääli laulma ja auuduma akkaks aga kanebi terad mis ma talle süa andsin ja mis ta vahed pidamata palju ühel päeval ära söi tegivad selle kalli linnule otsa pääle. Õhta kuulutasin lastele ette, et linnukene homme vara laulma hakkab ja lapsed oodsid igatsusega hommikud aga kui ommiku üles härkasin ja lindu vaatama läksin Oli ta surnud jalad üles pidid. Kui Öpetud mehed ehk tõised rääkivad, et õrn Ööpik muud ei söö kui murelase mune nagu Kuningas sula rasva, siis tean mina, et Ööpik ka Kanebi teri sööb. (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 91–92)

Seega vahelduvad Siipseni päevikus lõigud, kus ta suhtub loodusesse passiivselt, olles ise looduse osa, kelle eest jumal peaks hoolt kandma, ning lõigud, kus ta asub entusiastlikult oma ümbrust kujundama. Olen varem välja toonud, et Siipseni päevikus on kahte sorti sissekandeid: need, mis kajastavad käesolevat hetke, ning need, mis dokumenteerivad möödunud sündmusi (Kikas 2020: 840–841). Siipseni erinev suhestumine loodusega seostub sissekannete tegemise eri viisidega: passiivset suhet keskkonnaga väljendavad lõigud keskenduvad kirjutamishetke tunnetele ja kõhklustele, aktiivsust väljendavatele tekstikohtadele on omane kirjutamis- ja kajastatava hetke lahknemine (need on sissekanded, mille alguses olev kuupäev pole mitte kirjutamise aeg, vaid dokumenteerimist vääriv kuupäev, täpsemalt vt Kikas 2020).

Seda, kuidas kulgeb päevikupidamise ajal istutatud (õuna)puude areng, päevikust teada ei saa, kuid katsed linde oma ümbrusse meelitada (ja seal hoida) lõpevad mõlemal juhul ebaõnnestumisega. Need lood justkui tõendavad Siipsemi jaoks, et loodus on ettearvatu, ning inimesel ei jää muud üle kui jumala peale lootma ning asjadel minna lasta.

Paulus Paurmann: „Lind ei või kõrgemale lenda kui tiivad temal kannavad“

Paurmann sündis 1850. aastal Jõhvi kihelkonnas Päite vallas Sepa Mihkli talus. Tema isa oli ettevõtlik mees ning Paurmanni lapsepõlv möödus küla ühes rikkamas ja uuendusmeelsemas talus. 1864. aastal kaotas perekond tuleõnnetuse tõttu kõik ning sellele järgnes Paurmanni elus pidev ametite vahetamine ja elatusallikate otsimine. Ta töötas nii külakooliõpetaja, põllumehe, vallakirjutaja kui ka mõisas ülevaataja ja metsavahina, kusjuures ühestki ametist ei loobunud ta vabatahtlikult, vaid kohalike intriigide tagajärjel. 1873. aastal Paurmann abiellus, perre sündis neli last. Alates 1887. aastast veetis ta pool aastast Peterburi kubermangus Lilienbachi (Novo-Ivanovskaja; Paurmannil *Lilienbach*) asuniketküla koolis õpetajana ning teise poole pidas vennaga kahasse Päite külas Oti talu. Talvise lisateenistuse vajaduse tingis kehv maa, mis ei võimaldanud üksnes põllupidajana toime tulla. Paurmanni õpetajatöö Lilienbachi mõisas lõppes (tõenäoliselt) 1893. aastal, sealt kuni oma surmani tegutses ta talupidajana (Paurmanni elust on pikemalt kirjutanud rahvaluulekoguja August Martin, vt EKM ERA, RKM II 204, 63; Martin 2021).

Aastatel 1889–1893 osales Paurmann Jakob Hurda rahvaluulekogumise aktsioonis – sel ajavahemikul töötas ta Lilienbachi, mil tal oli võimalik natuke rohkem lugeda ning kirjutada (EKM ERA, H II 37, 235). Kogumisaktsiooni käigus kirja pandud tekstid moodustavad kogu Paurmanni tänapäevani säilinud kirjaliku pärandi (tervikuna avaldatud Haug 2021). Hurt palus juba üsna oma aktsiooni algul, et kaastöölised saadaksid talle ka infot enda elu kohta: nimelt oli Hurdal plaanis avaldada kogumise ajaloo teemaline raamat (vt Kikas 2017). Paurmanni 1891. aastal kirja pandud „Paulus Paurmani elu lugu“ (EKM ERA, H II 37, 201/32) on kõige pikem, omanäolisem ja terviklikuma struktuuriga vastus Hurda palvele. Paurmanni elulugu on jaotatud kolmeks peatükiks. Esimene peatükk „Lapsepõlv“ kirjeldab rikka talu pesamuna õnnelikku lapseiga, teine peatükk „Õnnetus“ elu pärast seda, kui ootamatu tulekahju kogu vara hävitas. See peatükk hõlmab suurema osa tekstist, kirjeldades seda, kuidas Paurmann oli sunnitud eri põhjustel järjepanu elualasid vahetama. Eluloo kolmas peatükk käsitleb aega peale Lilienbachi töö leidmist. Oma eluloo lõppu on ta lisanud õnnelikule lapsepõlvele (ja selle kättesaamatusele) tagasi viitava luuletuse, luues sel moel seose alguse ja lõpu vahel (eluloo kohta vt Kikas 2018: 38–45). Elulugu on kirjutatud emotsionaalselt: seal on palju tunnete kirjeldusi ja tundedüllaseid vahehüüatusi. Stiililiselt haakub see hästi sentimentaalse kirjandusega, mille lugemist Paurmann on ka Hurdale maininud: nimelt on ta kirjutanud, et armastab lugeda raamatuid, „mis suurel määral, teiste inimiste vaivalisi ja ädalisi

elo saatussi mulle ette kujutasid; ja muidugi minu omadest kaugelt ja kõrgelt üle käisivad” (EKM ERA, H II 37, 235).

Kaks aastat hiljem on Paurmann kirja pannud eluloo teise versiooni,¹ mida ta pole Hurdale saatnud. Tekst on kirjutatud veel Lilienbachis, kuid viimasest Hurdani jõudnud saadetisest hiljem; võib oletada, et kui Paurmann oleks rahvaluule kogumist jätkanud, siis oleks ta ehk ka selle teksti Hurdale saatnud. Kaks elulugu on võrdlemisi erinevad: teine lugu pole terviklik nagu esimene, stiililiselt on see neutraalsem, ilma emotsionaalsete vahehüüatusteta. Teine versioon hõlmab pikemat ajavahemikku: käsitletud on Paurmanni vanemate mälestusi, aga ka eelmise loo kirjapanekule järgnenud aega. Samuti jääb silma, et kui eluloo esimene versioon seab esiplaanile eluraskused ning pideva ametivahetuse, siis teine on kõige negatiivsemad sündmused välja jätnud ja elualadest mainib vaid kahes ajavahemikus kooliõpetajana töötamist. Elulugude erinevus puutub otseselt käesoleva artikli teemasse: loodusega seonduvat leiab vaid esimesest tekstist, selle võimalikke põhjuseid käsitleten allpool.

Ehkki Paurmanni tekst on Siipсени omast lühem, avaldub ka selles mitu loodusega suhestumise viisi. Paurmann ei kirjuta küll oma isiklikest aiarajamise katsetest, kuid temagi loos on episood, mis viitab huvile kaasaegse loodusekujundamise vastu. Aastatel 1879–1881 töötas ta Toila ja Voka mõisa metsavahina (mõisnik Nicolai von Wilckeni alluvuses). Ta kirjutab, et tema ülemuseks oli Saksamaal kaasaegse metsandusosalase hariduse saanud noor härra (tõenäoliselt mõisniku poeg Alfred von Wilken), kelle käe all asuti mõisa metsa ümber kujundama. Kuivõrd Paurmann kirjeldab seda tööotsa sisulisemalt kui näiteks oma mõisaülevaataja tööd, siis näib, et selles ettevõtmises osalemine oli tema jaoks põnev kogemus (isegi kui uuendused ei toonud loodetud tulemusi ning pärast tema lahkumist nendega enam ei jätkatud; EKM ERA, H II 37, 223/4).

Sarnaselt Siipсениga sõltub Paurmanni eluolu ilmast, kuid tema ei oota mitte ühele vihma, vaid üldisemalt põllumehele soodsaid ilmaolusid (õigel ajal ja õiges vahekorras vihma ja päikest). Eluloo esimeses peatükis, mis käsitleb aega, mil perekonna rikkus üha kasvas, Paurmann üksipulgi ilmast ei kirjuta, märkides vaid kokkuvõtlikult: „Vilja aastad olid head, õnnetused olid meile tundmata asjad. Viljavarandus ja kõik majakraam kasvas silma nähes.” (EKM ERA, H II 37, 204)

Loodus ja selle ettearvamatus ilmub teksti esimese ja teise peatüki piiril. Sealjuures esineb loodus korraga kahes funktsioonis: see on ühelt poolt miski, mida kirjeldatakse ning mis on toimunu põhjuseks, kuid samal ajal on loodusega seotud ka kujundid, mille kaudu toimuvat kirjeldatakse. Esimese peatüki viimastes lõikudes on loodus võrdluskujund, justkui ettevalmistus ees ootavaks õnnetuseks: „Aga niisama kui suvel suure palavuse järel sagedaste väga kanget pitkse mürinad, välgu löömist, vihma ja ka raheteri sajab. Mis põllu peal viljad purustab, ja mitmele hea lõikuse lootuse asemel silma vesi osaks saab. // Nii tuleb ka sagedast inimeste elus ette.” (EKM ERA, H II 37, 206)

¹ Tekstile juhtis tähelepanu Toivo Haug, kes leidis selle Virve Orava väljaandest „Vaivara kodu-uuriija pilguga” (1998: 168–172; avaldatud ka Haug 2021: 371–373). Kuidas tekst Oravani jõudis, pole teada.

Samas lõigus positsioneerib Paurmann end religioosse inimesena ning käsitleb kõike juhtuvat jumala tahtena.

Ommiku üles ärkades rõõmusad ja õiskad rõõmsal meelel! Aga enne, enne kui päiv looja veereb, ringutat sa taiva poole siirutud kättega ja silma veega, südame põhjast õhkades: Oh! Jumal Jumal, sa oled meid rängaste nuhelnud, meie ei ole vist sind jõudnud soo hea tegude eest tänada, see erast oleme puu paljana saanud. (EKM ERA, H II 37, 206)

Siiski on oluline, et erinevalt Siipsenist ei käsitle Paurmann ennast looduse osana, kelle eest jumal peaks hoolt kandma; pigem tundub, et raskes olukorras loodab ta sellele, et jumal pehmenab teiste inimeste südameid (nt EKM ERA, H II 37, 209).

Järgmist, tuleõnnetust kirjeldavat peatükki alustab Paurmann tegelike ilmaolude kirjeldamisega. Järgides eelmise peatüki lõpus toodud kontrasti ilusa ja koleda ilma vahel, algab see peatükk kirjeldusega väga ilusast kevadilmast 1864. aasta märtsi lõpus.

Palmipuude püha õli mööda jõudnud, lumi lagedalt kohtadest joo veeks sulanud, kraavid ojad jõed jooksid servini täis vuliseva vahtuse veega. Päike paistis kena kevadise iluga. Pere naised ja pere tütreid valmistasid kiirest ja kärrest pühadest perele paremiku toitu. Mõned varased rohu taimed ajasid oma veikest pead mulla pouvest kevade kauni päeva paiste teretuseks. Kõik oli ütlemata rõõmustav näha. (EKM ERA, H II 37, 206/7)

Ühtäkki pole loodus enam meeleolu loov taust, vaid sündmuste käivitaja: järgnes ilmamuutus ning tõusnud tormituul põhjustas põlengu, millest pea midagi päästa ei suudetud.

Samasuguses topeltrollis ilmub loodus ka sama aasta viljasaagi äpardumise kirjelduses, mida Paurmann kommenteerib vanasõnaga:

Suvi oli augusti kuuni korra järel. Talv ja suvi vili kasvas ütlemata üvä. Hein ka kõik ilusti kokko saadud. Kõik näis jälle üvä pidi menemä. Inime võis jo natuke rõõmsamalt engädä ja agaramalt tööd teha.

Aga! Õnnetused ei käi metsa puude mööda vaid ikka ja ikka inimeste möödä!

Said rukkid maha tehtud, tuli suur vihma sadu, 15 vakka rukki külvist jäi 5 ehk 9 vagamad terveks, mis pääle seda õli kõik must ma.

Kartulid nii palju kui neid ka õli, jäid kõik vee alle. (EKM ERA, H II 37, 212)

Seega kuni elulugu kajastab aegu, mil kõik on hästi, jääb loodus tagaplaanile, kui eluolu keerab aga halvemuse poole, sugenevad teksti viited loodusele. Nagu juba märkisin, ilmub loodus tekstis korraga kahel tasandil: ühelt poolt kirjeldatava reaalsusena, teisalt seda kommenteeriva kujundikeelena. Kujundikeele osas tuleb esile, et Paurmann rõhub kontrastidele: hea ja halva, soodsate ja ebasoodsate ilmaolude vaheldumisele. See võiks viidata sentimentaalse kirjanduse eeskujule, kus mängitakse samuti kontrastidega. Samal ajal pole seejuures oluline üksnes vastandlikkus,

vaid ka olude vaheldumise paratamatus – loodus kord juba on selline, et ilusale suveilmale järgneb piksemürin. See sisaldab tulevikku suunatud lootust, et nii nagu heale järgneb halb, järgneb halvale mõne aja pärast jälle midagi head. Toetumine loodusele omasele paratamatule hea ja halva vaheldumisele on Paurmanni viis loodusega passiivselt suhestuda: ta ei saa midagi teha selleks, et heale ei järgneks õnnetus, kuid kui natuke oodata, siis muutuvad olud jälle soodsamaks.

Looduse poeetiline funktsioon ilmneb kõige markantsemalt tekstikohtades, kus Paurmann kirjeldab oma tundeid metsavahi tööst ilmajäämise järel. On vähe tõenäoline, et ta nii pika aja peale tegelikke ilmaolusid mäletas, pigem on idüllilise ümb-ruse kirjeldamine poeetiline võte, et luua kontrast oma meeleolu süngusega:

Kui mõisast vällä tulin, kõndisin ma väga raske südamega ja vaivast roidun jalgadega, veikest jalg teed mööda, oma korteli poole Linnukesed õppasid puu okstes rõõmsaste mis tee ääres tihedaste kasvasid, ja tee rada oma latvade varjuga päivä palavuse eest kaitsesid.

Metsa vilus üksi käies, käisin mõttis oma elu saatuse kõik läbi, lapse põlvest kuni tänini. (EKM ERA, H II 37, 226)

Teiselaadne loodusega seotud poeetika kasutamine on nähtav Paurmanni kombes viidata iseendale linnu kujundi kaudu. Oma elukorraldust võrdleb ta ränd-lindude omaga:

Mina iga suvel elan Päites, teen põllu tööd, sügisel kui linnud soojale maale lendavad, jätan ka mina oma südamest armastatud abikaasa ja lastega jumalaga, ja sõidan Vene maale, et seal midagi teenida [---] kevade, kui kooli aig mööda pööran vene maale selja ja ruttan kodo omaaste seltsis põllu tööle. (EKM ERA, H II 37, 230/1)

Tõdemuse, et oma neljast lapsest on ta saanud kihelkonnakooli saata vaid ühe, ehkki oleks soovinud kõiki, võtab ta kokku vanasõnaga: „Lind ei või kõrgemale lenda kui tiivad temal kannavad” (EKM ERA, H II 37, 232). Eluloo lõppu on Paurmann aga lisanud oma luuletuse, milles viitab lapsepõlvele kui ajale, mil lind oli veel pesas, ning mis teema ja kohatise algriimi kasutamise kaudu seostub nii kaasaegse luule kui ka rahvalauludega.

Kui kord veel vaatan tagasi
Ma lapse põlve aastasi
Siis pean tunnistama maa
Ei neid ma enam kätte saa
Kus isa mind ka karistas
Kus vennad õed õrnalla
Mind hoolet võtsid õppeta
Siis olin ka kui pesas lind
Ei kurvastust tunnud minu rind
(EKM ERA, H II 37, 232)

Paurmanni iseendale linnu kujundi kaudu viitamine on serva pidi kõrvutatav Siipseniga, kes võrdleb end jumala eestkoste all olevate lindude ja loomadega, kusjuures mõlemal juhul kasutatud kõnekujundid olid kaasajas väga tuntud. Siiski on Paurmannil linnu kujundi tähendusväli mõnevõrra erinev: see viitab nagu Siipsenilgi igatsusele turvalise keskkonna järele (olla kui lind pesas), aga ka linnuelu heitlikkusele ning tiibade nõrkusele.

Kui vaadelda looduse kujutamist Paurmanni tekstis üldisemalt, siis on näha, et loodusega seotud kujundid ilmuvad just jutustuse olulistel hetkedel. Looduskirjelduste ja kujundlike viidete hulk on kõige suurem esimese ja teise peatüki vahetusel – just sinna jääb loo üks kesksemaid sündmusi ehk tulekahju. Ka on loodusega seotut rohkem loo lõpus, kus Paurmann oma elu hetkeseisule hinnangut andes end linnuga võrdleb.

Nagu eespool märkisin, siis kaks aastat peale eluloo Hurdale saatmist on Paurmann oma elust pannud kirja teisegi versiooni, mis erineb poeetika poolest esimesest märkimisväärselt. Esimene tekst toetub väga selgelt sentimentaalse kirjanduse võtetele: selles on palju emotsionaalseid vahehüüdeid, tundelisi kirjeldusi ning heade ja halbade olukordade kontrastset esitamist. Seevastu teine tekst tegeleb pigem kultuuriloo dokumenteerimise kui sentimentaalse enesepaigutusega. On üsnagi kõnekas, et teisest versioonist pole välja jäänud mitte üksnes loodusega seotud poeetika kasutamine, vaid ka esimeses versioonis looduse kujundite kaudu käsitletud põhilised sündmused, nagu tulekahju (mis esimeses loos moodustas jutustuse peatelje) ja metsavahitööst ilmajäämine; ka määratleb Paurmann iseennast pigem oma pere ja talu kaudu kui poeetiliselt linnuna.

Kui minu oletus on õige, et ka eluloo teine versioon oli mõeldud Hurdale saatmiseks, siis tekib küsimus, miks soovis Paurmann kaks aastat peale esimest versiooni oma isikut teisel viisil positsioneerida. Ehk pidas ta tolelks hetkeks esimest varianti kogumisajaloo raamatu jaoks liialt emotsionaalseks? Aga sama võimalik näib see, et alles peale oma elu sentimentaalses raamis kirjapanemist hakkas ta nägema ka neutraalsemaid väljendusvõimalusi. Võib öelda, et kui Siipsen oli aktiivne oma ümbriku muutmisel, siis Paurmann oli aktiivne oma elu (ümber)mõtestamisel – üks viis selleks oli toetuda looduskujunditele, üritades loodusele omase vaheldumise kaudu muuta tulevik lootusrikkamaks.

Kokkuvõte

Esitasin artikli alguses küsimuse, kas vaadeldud omaeluloolistes tekstides leidub viiteid loodusele ning kas ja kuivõrd võib neis viidetes näha modernse loodusekäsitluse mõjusid. Vaadeldud tekstide autoreid Märt Siipseni ja Paulus Paurmanni ühendab see, et nende sissetulek sõltus loodusoludest, samal ajal oli neil huvi kaasaegsete uuenduste ning aktiivse kirjakultuuris osalemise vastu. Viimasest lähtuvalt eeldasin, et nende suhe loodusega on vähemalt osaliselt seotud sellega, mida nad lugesid. Nii Siipsen kui ka Paurmann on viidanud oma armastusele sentimentaalse kirjanduse vastu, ka on nad aktiivsed lehelugejad, samal ajal on nende kui väheharitud inimeste

lugemus sageli juhuslik, seega võis neile kätte sattuda ka muud kirjandust, mida nad oma tekstides pole maininud. Siipseni tekstist on näha, et tõenäoliselt on ta kas aja- kirjandusest või mujalt lugenud kaasaegseid aiandust kiitvaid käsitlusi. Arvestades, kui kõrgelt hindas ta Jakobsoni rolli rahvuslikus liikumises, võib oletada, et ka aianduse teema on Siipsenini jõudnud Jakobsoni vahendusel, aga otsesõnu ta aiandust propageeriva kirjandusega tutvumisele pole viidanud. Gustav Wulff-Õie luuletuse tsiteerimine viitab Siipseni huvile kaasaegse kirjanduse vastu. Paurmanni puhul saab ühelt poolt esile tuua kaasaegse sentimentaalse kirjanduse mõjusid, samal ajal näib endale linnu kujundi kaudu viitamisel olevat laiem taust, seostudes nii kaasaegse luule kui ka rahvalauludega. Samuti esineb Paurmanni tekstides vanasõnu, kusjuures on põnev, et neid vanasõnu, mida ta oma tekstide poetiseerimiseks kasutab, pole ta rahvaluulena Hurdale saatnud – seega võib eeldada, et need vanasõnad pole temani jõudnud mitte suulise, vaid pigem kirjakultuuri vahendusel.

Vaadeldud kirjutistest ei leia viiteid modernsele loodusteaduslikule maailmapildile.² Modernsuse pragmaatiline aspekt, inimese katsed loodust ümber kujundada, on mõlema tekstides selgelt näha, kuid võrdlemisi ambivalentselt: nii Siipseni püüdlus täita oma lähiümbrus lindudega kui ka Paurmanni tegevus metsavahina (mis hõlmas uude metsamajandamise meetodeid) lõppevad edutult. Samal ajal vahelduvad mõlemal aktiivsed ning kaasaegseid ideid teadvustavad hetked passiivse suhtumisega, looduse ja keskkonna paratamatusele allumisega: Siipsen võrdleb end neil hetkil jumala eestkoste all olevate lindude ja loomadega, Paurmann aga rõhutab loodusele omast hea ja halva vaheldumist.

Ka modernse loodusekäsitluse seos kaasaegse identiteediloomega on mõlema tekstis näha, aga erineva nurga alt. Siipseni teksti põimitud Wulff-Õie luuletus ning sellele järgnev mõisa ja omaenda aeda võrdlev märkus toob teksti rahvusidentiteedi aspekti, samal ajal Paurmanni eluloos on loodusega seotu pigem individuaalse identiteediloometeenistuses. Toonase identiteediloomete seisukohalt on oluline rõhutada sedagi, et mõlema mehe jaoks oli tähtis oma elukogemuse edasiandmine modernsel moel kirjalikult. Siipseni kodukujundusplaanide dokumenteerimine ja Paurmanni loodusvõrdluste kaudu eluloo kulu seletamine lähtuvad küll olemuslikult erinevatest eeskujudest, kuid mõlemad väljendavad soovi asetada oma elu kaasaegse žanri ja kirjutusviisi keskmesse. Kirjutamine on mõlema jaoks võimalus olukorra aktiivseks mõtestamiseks, iseenda positioneerimiseks muutuvates oludes. Nii võibki öelda, et mõlemad mehed seisavad modernsuse piiril, nad on teadlikud erinevatest kaasaegsetest ideedest, kuid nende valikuid suunab elukorralduse sõltuvus keskkonnaloludest.

² Selle joone puudumist ei saa üldistada kõigile rahvalikele kirjutajatele. Näiteks Siipseni ja Paurmanniga sarnase haridusliku taustaga Gustav Malts (1837–1925) ja Jaan Pint (1843–1922) kirjel-davad oma elulugudes püüdu saada maailma kohta teavet rohkem, kui seda pakkusid piiblibloost lähtuvad koolmeistrid: mõlemad viitavad raamatutele, kust nad geograafiat jm loodusteadusi õppisid (Malts 2019: 390–393; EKM EKLA, f 43, m 17:38, l 2/3–2/4). Malts vastandab sealjuures eriti teravalt religioosset ja teaduslikku maailmapilti. Siipsen ja Paurmann oma kirjutistes maailma toimimise üle pead ei murra, lähteks on ikkagi maailma see osa, mis nende endi elu mõju-tab.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud uurimisprojektidega EKM 8-2/20/3 „Folkloori narratiivsed ja uskuslikud aspektid“, EKM 8-2/22/5 „Usundilised mõisted. Traditsioonilised uskumused ning looduse ja kultuuri opositsioon (uus tegelikkus, teoreetilised lähenemised ja tõlgendused)“ ja EKKD65 „Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides“.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 169 – varia

f 43 – Jakob Hurt (EKS)

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu

KIRJANDUS

- Anttonen, J. Pertti 2005.** Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. (Studia Fennica Folkloristica 15.) Helsinki: Finnish Literature Society. <https://doi.org/10.21435/sff.15>
- Arukask, Madis 2007.** Jakob Hurt modernse maailmavaate saadikuna 19. sajandi eesti kultuuripildis. – Muutused, erinevused ja kohanemised eesti kultuuriruumis ja selle naabruses. Koost M. Arukask. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia, lk 11–30.
- Banner, Anneli 2019.** Eesti aia ajalugu. Tallinn: Hea Lugu, Eesti Vabaõhumuuseum.
- Blommaert, Jan 2008.** Grassroots Literacy: Writing, Identity and Voice in Central Africa. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203895481>
- Edlund, Ann-Catrine 2013.** A country maid and her diary: Methodological reflections on historical literacy practices. – White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century. (Studia Fennica Litteraria 7.) Toim Anna Kuismin, M. J. Discroll. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 89–100.
- Haug, Toivo (koost) 2021.** Paulus Paurmanni pärand. Toila valla lood. Päite: Päite Küla Selts.
- Jakobson, Carl Robert 1867.** Kooli lugemise raamat. Esimene jagu. Tartu: H. Laakmann.
- Jakobson, Carl Robert 1875.** Kooli lugemise raamat. Teine jagu. Tartu: H. Laakmann.
- Jansen, Ea 2004.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa.
- Jonuks, Tõnno; Rimmel, Atko 2020.** Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdi-loomele. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>
- Kauranen, Kaisa 2009.** Menneisyyden muistiinpanojen kirjo. – Työtä ja rakkautta. Kansanmiesten päiväkirjoja 1834–1937. (Kansanelämän kuvauksia 75.) Toim K. Kauranen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 6–21.
- Kepp, Öinne 2006.** Estonia above all: The notion and definition of Estonia in 19th century lyrics. – Koht ja paik. Place and Location. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics V. Toim Eva Närpea, Virve Sarapik, Jaak Tomberg. Tallinn: Estonian Literary Museum, Estonian Academy of Arts, Estonian Semiotics Association, lk 287–300.

- Kepp, Õnne 2011.** Aegruumilised suhted eesti luules aastatel 1860–1917. Ühine ja sidus looduskujund. – Kõnetav kultuur. Toim Õ. Kepp. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 35–52.
- Kikas, Katre 2015.** Mis kuulsin rahva suust se panin kirja... Mölder Märt Siipeni kirjalikust pärandist. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. Toim Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikool, lk 33–54.
- Kikas, Katre 2017.** Rahvaluulekogujate elulood Jakob Hurda rahvaluulekogus. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 584–599. <https://doi.org/10.54013/kk718a2>
- Kikas, Katre 2018.** Rändlind ja Paabeli vang. Omaeluloolisus kahe rahvaluulekoguja saadetes. – Mäetagused, kd 71, lk 25–54. <https://doi.org/10.7592/MT2018.71.kikas>
- Kikas, Katre 2020.** Enesepositsioneerimine Oina veski möldri Märt Siipeni päevaraamatus. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 836–852. <https://doi.org/10.54013/kk755a2>
- Kikas, Katre 2021a.** National epic from below: Kalevipoeg in the writings of grassroots literati. – Literary Canon Formation as Nation-Building in Central Europe and the Baltics 19th to Early 20th Century. (National Cultivation of Culture 24.) Toim Aistē Kučinskienė, Viktorija Šeina, Brigita Speičytė. Leiden–Boston: Brill, lk 183–199. https://doi.org/10.1163/9789004457713_012
- Kikas, Katre 2021b.** Olen mitmes läätse leemes keenud... Paulus Paurmanni omaeluloolised tekstid. – Paulus Paurmanni pärand. Toila valla lood. Koost Toivo Haug. Päite: Päite Küla Selts, lk 25–39.
- Kuismin, Anna 2013.** Päiväkirjat ja omaelämäkerrat. Aikain muistot ja kokemusten koulut. – Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1370.) Toim Lea Laitinen, Kati Mikkola. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 60–97.
- Latour, Bruno 2014.** Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmeetrilisest antropoloogiast. (Bibliotheca Controversiarum.) Tlk Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Lindudest.** – Saarlane 13. II 1890, lk 1.
- Malm, Carl Eduard 1874.** Laulud ja Loud: Üks kooli-lugemise-raamat. Tallinn: F. Kluge.
- Malts, Gustav 2019.** Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest. – Eesti elulookirjutus. Antoloogia. Kirjad, päevikud, mälestused ja elulood. Koost Ruth Hinrikus, Tiina Ann Kirss. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 390–401.
- Martin, August 2021.** Paulus Paurmanni elulugu. – Paulus Paurmanni pärand. Toila valla lood. Koost Toivo Haug. Päite: Päite Küla Selts, lk 23–24.
- Mikkola, Kati 2007.** Tulevaisuutta vastaan. Uutuuksien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1251.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Orav, Virve 1998.** Vaivara koduuriija pilguga. Tallinn: Trükikelder.
- Paatsi, Vello 2003.** Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). Tallinna Pedagoogika Ülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.
- Pöllumehe vaendlased.** – Walguse lisaleht 5. IX 1889, lk 125–126.
- Raun, Toivo Ülo 2009.** Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. – Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerumine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23).) Toim Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 113–165.

Tork, Juhan 1935. Pilk meie kooliraamatu minevikku seoses tema osatähtsusega eestluse arengus. – Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos. Toim Daniel Palgi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 205–229.

Katre Kikas (sünd 1981), MA, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), katre.kikas@folklore.ee

Nature in the autobiographical writings of two men born in the mid-19th century

Keywords: autobiographical writings, modernity, nature, vernacular literacy

The article looks at nature references in texts written in the 1890s by two men born in the middle of the 19th century: namely, the autobiographical writings of farmer and school teacher Paulus Paurmann (1850–1903), and the diary of miller Märt Siipsen (1846–1916). Paurmann and Siipsen can be called vernacular literati – despite their poor education they were eager to participate in the modern literary sphere as both readers and writers. Both men depended on nature in their livelihood – this combined with their interest in contemporary literary matters makes them good examples of the spread of modern ideas about nature among the lower social classes.

The influence of these ideas can manifest in at least three different ways: (1) as an interest in modern scientific ideas; (2) as a wish to shape nature – plant new species, apply new technologies; (3) by using nature (as well as poetic language stemming from nature) to express one's identity, to position oneself with respect to modern identity markers.

In Siipsen's text we can see two different ways of positioning oneself in relation to nature: passive (religious) and active (practical). In some passages he states that everything which happens in nature depends on God, whereas in others he describes attempts at designing his surroundings by adding new plants and birds. The relationship between the two remains ambiguous.

Paurmann has written two autobiographies. The earlier one uses a lot of descriptions of and metaphorical references to nature and its composition adheres to the poetics of sentimental chapbooks; the latter one is written in plain language and barely mentions nature at all. That is to say, references to nature in his writings depend on the chosen poetic language.

In conclusion, we can see that both men have incorporated into their writings certain new ideas about nature that were disseminated in the written discourse at the time. Siipsen mostly describes new ways of designing one's farmyard, whereas Paurmann turns to poetic uses of nature.

Katre Kikas (b. 1981), MA, Estonian Literary Museum, Department of Folklore Studies, Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), katre.kikas@folklore.ee